

УДК 821.512.161

КБТ 82.3 (0) 9.

DOI 10.33864/MTFZK.2019.34

*Fəxrəddin QULİYEV**
(Azərbaycan)

*Azərbaycan Ali Hərbi
Məktəbi*

Türk xalq poeziyasında optimallıq prinsipləri haqqında

Xülasə

Türk xalq poeziyası özünüinkişaf etdirən qeyri-xətti sistemdir, əlyətərliyi sayəsində öz inkişafı üçün müvafiq leksik, struktur və funksional vasitələri diktə edir. Bunun nəticəsində yaranan şeir formaları və leksik vasitələr xalq poeziyasında optimallıq məsələsi və onun məhdudiyətlər sisteminin düzgün formulə edilməsi üçün kafi əsas funksiyasını yerinə yetirir.

Məqalədə xalq poeziyasının optimallıq kriteriyası qismində ən kiçik təsir prinsipi istifadə edilmişdir. Ən kiçik təsir prinsipi optimallıqla yanaşı xalq poeziyasının ikinci modelləşdirmə sistemi olaraq maddi və mənəvi aləmdə baş verən hadisələrin adekvat inikas etməsini də təsdiq edir. Bu baxımdan məhdudiyətlər obyektiv zərurətdir, optimallığın mahiyyətini, təyin və tətbiq oblastını dəqiqləşdirir.

Qnoseoloji baxımdan məhdudiyətlər sistemi bir tərəfdən xalq poeziyasındakı qənaət mənbələrini, digər tərəfdən isə poetik yaradıcılığa qoyulan tələblərin ierarxik pillələrini təsvir edir.

Türk xalq poeziyasının genezisi sadədən mürəkkəbə prinsipinə əsaslanır, varislilik və prosessuallığı sayəsində tədricən öz optimal formasına yaxınlaşır, bununla da Kolmoqorovun qnoseoloji prinsipinə uyğundur.

Xalq poeziyasında optimallıq məsələləri çoxkriteriyalı optimallaşdırmanın verbal ifadə formasıdır. Bu məsələlərin həlli kompromis xarakter daşıyır. Birqiymət-

* Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Ali Hərbi məktəbi, baş elmi işçi, fəxrəddin.kuliev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8928-6871>

li həllin olmaması ən yaxşı həllin axtarışını stimullaşdırır və xalq poeziyasının obyektiv inkişaf mənbəyinə çevrilir.

Açar sözlər: optimallıq prinsipi, məhdudiyyətlər sistemi, adekvatlıq, invariantlıq, kvantor.

Giriş

Poeziya gerçəkliyi dərk etmə formalarından biridir, bu baxımdan şairlər də öz yaradıcılığında filosoflar kimi ümumi fəlsəfi konsepsiyaları rəhbər tuturlar, bununla yanaşı poeziya fikri qısa, metaforik və əhatəli ifadə etməyə imkan verir.

Gerçəkliyin dərk edilməsində poeziyanın rolunu müəyyən etmək üçün əvvəlcə ikinci modelləşdirmə sistemi kimi poeziyanın gerçəkliyi, xüsusi halda insan və cəmiyyətin tərkib hissəsi olduğu təbiəti necə inikas etdirir sualına cavab tapmaq lazımdır.

Təbiətsünaslıq və poeziya

Gerçəkliyin inikası məsələsi hələ antik dövrdə “mimesis” anlayışı vasitəsi ilə Aristotel tərəfindən qoyulmuşdur. Məlumdur ki, Aristotel incəsənətə yaradıcılıq kimi baxır, onun fikrincə şair, rəssam təbiəti təqlid edir, yaratmağı təbiətdən öyrənir. Losev “Mimesis” termininin ikili təbiətini qeyd edir: mimesis bir tərəfdən gerçəkliyin foto şəkli kimi incəsənətin ən kobud tələblərinə, digər tərəfdən isə ən incə və mürəkkəb nəzəri baxışlar tələbinə cavab verirdi¹. Bu fikrə əsaslanaraq demək olar ki, mimesisin ontologiyası incəsənətdə naturalizmin əsası, gerçəkliyin maksimum dəqiq obyektiv təsvirinə cəhd, qnoseologiyası isə insan yaradıcılığının, o cümlədən incəsənətin mahiyyəti kimi anlaşılır².

Sözün adi mənasında təbiət proseslərini olduğu kimi yamsılamaq mümkün deyil, belə ki, yamsılama predmetlərin mahiyyətinə yüksələn çoxmərhələli mürəkkəb bir prosesdir və elmi-fəlsəfi problem kimi öz ontologiya və qnoseologiyasına malikdir.

¹ .Лосев, Ф. (1975) *История античной эстетики, Аристотель и поздняя классика.* (с.417). Москва: Искусство. (с.417)

² (2014). *Новый энциклопедический словарь.* (с.830-831). Москва: РИПОЛ Классик.

Poeziyanın ontoqnoseologiyasını hərtərəfli təhlil edən Hegel yazır: poeziya əsəri gerçəkliyin maddiliyi ilə doludur¹, ifadənin poetikliyi isə reallığın əsas atributu “hərəkətin özü kimi təzahüründə”², yəni hərəkəti adekvat inikas etməsindədir. Bu inikasin adekvatlığını müəyyən etmək üçün əvvəlcə təbiətin qanunları və bu qanunların xassələrini nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur.

Təbiətşünaslığın metodoloji əsasları

Təbiətin qanunları universaldır, təbiətdə baş verən hadisələr arasında zəruri, dayanıqlı, mahiyyət xarakterli əlaqələri əks etdirir, “mütləqdir ... heç bir məhdudiyət qəbul etmir, ... bu qanunların meyarı bizdən kənardadır”³. Bu qanunların universallığı onların müxtəlif metodlarla formulə edilməsinə imkan verir, yəni təbiət hadisələrini müxtəlif metodlarla təsvir və tədqiq etmək olar.

Viqnerə görə invariantlıq prinsipləri təbiət qanunlarının doğruluğunun yoxlanılması üçün məhək daşı funksiyasını daşıyır. Belə ki, invariant müəyyən elmi nəzəriyyə çərçivəsində mütləq, dəyişməz, fundamental münasibətlərdir. Təbiət qanunlarının universallığı müəyyən hadisələrin qanunauyğunluqları əsasında digər hadisələri irəlicədən xəbər verməyə imkan verir⁴.

Müasir təbiətşünaslığın əsas müddəalarından biri ən kiçik təsir prinsipidir (1744-cü ildə Mopertyui tərəfindən formulə edilmişdir), “ən ümumi qanun”⁵ kimi qəbul edilir, yəni təbiətdə baş verən proseslərdə izafiliyə yol verilmir, təkamül prosesləri qənaət prinsipinə uyğun baş verir. Təməl elementləri və onların arasında birləşmələrin məhdudluğu təkamül proseslərində təkrarlardan istifadə zərurəti yaradır. “Təkamül prosesləri təsnifata, məhdud sayda siniflərə ayrılır: sintaqmatika, homologiya, paradiqmatika və fraktal”⁶. Struktur elementləri və onların arasındakı münasi-

¹ Гегель. (1958). *Сочинения*. (с.190). (XIV). Москва: Изд. Соц.- экон. Лит.

² Yenə orada. s.170

³ Гегель. (1990). *Философия права*. (с. 56.). Москва: Мысль.

⁴ Вигнер, Е. (1965). *События, законы природы и принципы инвариантности, Успехи физических наук*. (с. 730-733). (том 85). (вып. 4). Москва: Наука.

⁵ Планк, М. (1966). *Единство физической картины мира*. (с.85.). Москва: Наука.

⁶ Имянитов, Н. (2009). *Повторения при эволюциях*, (с.78-83). *Философия и общество*, (т. №3).

bətlərin minimum enerji prinsipi ilə seçilməsi təkamül proseslərinin optimallığı üçün kafi əsasdır.

Dövrülük və ya təkrarlıq prosesləri uyğun olaraq elmin bütün sahələrində özünü göstərir. Riyaziyyatda rekurrentlik, təfəkkür proseslərində rekursiya təkrarlığın müxtəlif formalarıdır, yəni elmi metodologiya məhdud sayda prinsip və sabitlərin təkrarı tətbiqinə üstünlük verir. Müasir fundamental fizikada baza elementləri kimi üç fundamental kəmiyyətdən - Plank sabiti, işıq sürəti və Nyutonun qravitasiya sabitindən istifadə edilir ki, bu sabitlər vasitəsi ilə saniyə, kiloqram və metr kimi ölçü vahidlərini almaq mümkündür.

Plank sabiti klassik mexanika ilə kvant mexanikasının sərhədlərini göstərir. Həqiqətən, əgər istənilən fiziki sistemi xarakterizə edən və hərəkət adlandırılan kvant sahəsi və ya hissəciyi kvant Plank sabitindən çox-çox böyükdürsə, onda sistem klassik mexanikanın qanunları ilə, əks halda isə kvant mexanikasının qanunları ilə təsvir edilir. Plankın böyük kəşfi – sirri h sabiti – Plank sabitinin dərin həqiqi mənası mikrofizikanın elementar hissəciklərinin ikili aspekti (dalğa və hissəcik) ilə bağlıdır. Plank sabiti dalğa və korpuskulyar mənzərəni birləşdirir, “hərəkət kvantı”, maddənin elementar hissəcikləri və şüalanmanın dalğa və korpuskulyar tərəfləri arasında defis işarəsidir¹.

Təbiət qanunlarının invariantlığı, təbiətşünaslığın elmi-nəzəri metodologiyası humanitar elmlərdəki tədqiqatların ontologiyasını müəyyən edir. Bu baxımdan ən kiçik təsir prinsipinin (qənaət prinsipinin) dilçilikdə tətbiqi söz sənətinin, məxsusi olaraq poeziyanın bir çox nəzəri məsələlərinə işıq salır.

Dilçilikdə ən kiçik təsir prinsipi

Ən kiçik təsir prinsipi ancaq iki əsrdən də çox sonra fransız dilçisi Martine tərəfindən “qənaət prinsipi” adı ilə dilçilikdə tətbiq olundu. Burada qənaət anlayışı “kommunikasiya insanın tələb və fizioloji minimum enerji sərfinə meylliliyi arasında kompromis”² bir məsələ kimi qoyulmuşdur.

¹ Бройль, Луи де. (1962). *По тропам науки*. (с. 139-142). Москва: Издательство Иностранной Литературы.

² Мартине, А. (1963). *Основы общей лингвистики*// Новое в лингвистике. (с.532-533). (Вып.3). Москва: Прогресс.

Əslində qənaət prinsipi dilçilikdə bu və ya digər formada hələ antik dövrdən istifadə edilmişdir. Aristotel məhz bu məqsədlə anlayışın əvəzinə addan istifadə etməyi məqsəduyğun sayırdı, yəni dairə - nöqtələri mərkəzdən bərabər məsafədə olan müstəvidir¹. XIX əsrdən başlayaraq dildə qənaət problemi mütəxəssislərin diqqətini cəlb edir. Mütəxəssislər qənaət mənbələrini qrammatika qanunları və insanın fizioloji tələbatı-enerjiyə qənaətlə əlaqələndirirlər. Leksik vasitələrin ixtisar edilməsi “təkamülün təbii qanununa uyğundur, ... çoxsözlü cümlələr birsözlü cümlələrə çevrilir”². Yaddaşın faydasız yüklənməsi idrak və yaradıcılıq problemlərində xüsusi rol oynayır: "Dilə hər hansı izafilik yaddır", "yaddaşın faydasız artıq yüklənməsi özü bu izafiliyin aradan qaldırılması üçün kafi əsasdır"³. Kommunikasiya proseslərində minimum enerji itgisi tələbi dilin inkişafı üçün əhəmiyyətli amildir: "Dil həyatı fasiləsiz üzvi işdir... Yalnız üzvi işdə güclərin qənaətinə... səy və hərəkətlərin məqsəduyğunluğuna cəhd etmək olar"⁴.

Sadalanən qənaət vasitələri ümumi dilçiliklə bağlıdır, burada poeziyanın qənaət prinsipləri ayrıca nəzərdən keçirilməmişdir.

Poeziya və optimallıq

Poeziya nəsrədən daha qədimdir, öz formalaşma və inkişaf prinsiplərinə və qənaət mənbələrinə malikdir. Xalq poeziyasına gəlincə, o, ilk növbədə milli təfəkkürlə bağlıdır. Türk etnosu söz sənətinə böyük qiymət vermiş, öz milli dünyagörüşünü öncə şeirlə ifadə etmişdir. Sözü sakrallığından doğan qənaət prinsipi hələ XII əsrdə dahi Azərbaycan şairi Nizami tərəfindən arqumentləşdirilmiş şəkildə qoyulmuşdur⁵:

*Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun.*

Yəni, şair söz ustasıdır, öz yaradıcılığında sözü sakrallığını rəhbər tutmalı, mənanı saxlamaqla yüz sözü əvəzinə bir sözdən istifadə etməlidir.

¹ (1936). *Античные теории языка и стиля*. (341 с.). Л.: Наука.

² Спенсер, Г. (1986). *Основные начала*. (с. 171-172). Киев: Вища школа.

³ Пауль, Г. (1960). *Принципы истории языка*. (500 с.). Москва: Инъиздат.

⁴ Бодуэн де Куртене, И. А. (1963). *Избранные труды по общему языкознанию*. (Т. 1). (с. 226). Москва: Изд-во АН СССР.

⁵ Gəncəvi, N. (1962). *Xosrov və Şirin*. (s. 46.). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı: Yazıçı.

Qadamer hər bir sözün cazibə mərkəzi olaraq məna çoxluğunu özündə ehtiva etməsini ön plana çəkir, onun fikrincə poeziyada sözlər arasında rabitələrin sıxlığı mənalara açılışı üçün “tam azadlıq əldə edir”¹. Qeyd etmək lazımdır ki, dildəki qənaət, yəni optimallıq düşüncədəki optimallıqdan irəli gəlir. Düşüncədəki optimallıq isə ilk növbədə məntiqin sadəlik prinsipi ilə bağlıdır, “Məntiqin sadəlik prinsipi hər bir elmi nəzəriyyənin keyfiyyət xarakteristikası, onun strukturunun mükəmməllik ölçüsüdür”². Ona görə də Kolmoqorov düşüncə və yaradıcılıqda daha sadə mümkün həllərə üstünlük verməni universal prinsip kimi qəbul edir. “Optimal həllə kiçik düzəlişlərlə ardıcıl yaxınlaşmaq olar, insanların "intuisiyaları" optimal həlləri tapmaq imkanı xaricindədir”³.

Türk xalq poeziyasının qənaət mənbələri

Sadəlik və aydınlıq folklor mətnlərinin əsas atributudur. Poetik ifadələrin yığcamlığı, düstur forması, strukturun universallığı poeziyada limit vəziyyətinin nəticəsidir. Bu isə poetik mətnlə riyazi mətnlər arasında paralellər aparmağa imkan verir.

Riyaziyyatda mətnin həcmi kiçiltmək üçün \forall və \exists kvantorlarından və simvollarından istifadə edilir. Məsələn, $\forall xP(x)$ riyazi formulu belə bir fikri ifadə edir: X-in bütün qiymətlər oblası P(x) predikatının həqiqilik oblastına daxildir, yəni X-in bütün qiymətlərində fikir doğrudur. Riyaziyyatda mətnlərdə düsturlardan istifadə edirlər, teoremlər riyazi düsturlarla ifadə edilir. Bu düsturlarda verilən sabitlər bəzən özlərində sirri-müəmmalaları gizlədirlər. Plank sabiti bunu inandırıcı şəkildə göstərir. Poeziya özünüinkişaf etdirən sistemdir, öz inkişafı üçün yetərinə metod və vasitələrə malikdir. Bu fikir məxsusi olaraq poeziyanın optimallıq prinsiplərinə də aiddir, belə ki, poeziyanın öz “kvantorları” və qənaət mənbələri mövcuddur. Bunu türk xalq poeziyasının timsalında nəzərdən keçirək. Xalq poeziyasının kvantor və qənaət mənbələrini ilk növbədə ierarxiya üzrə qruplara ayırmaq daha məqsədəuyğundur:

1. İdrak vasitələri – metafora, mədəniyyət sabitləri, konseptləri (kvantorlar –

¹ Гадамер, Г.-Г. (1991). *Актуальность прекрасного*. (с.121.). Москва:Искусство.

² Лившиц, В. М. (1965). *К вопросу об оптимальности форм мышления* (с. 61.). Ученые записки Тартуского Государственного университета, Труды по философии. (VIII). Тарту.

³ *Письмо академика Колмогорова* (А.Н. Колмогоров. 27 августа 1963 г.) (<http://www.psychology-online.net/articles/doc-142.html>)

söz və ya söz birləşmələri formasında);

2. Lüğət fondundan istifadə (cinas qafiyələri, dodaqdəyməz);
3. Şeir formalarının strukturu.

Poetik düşüncə metaforik düşüncədir, poeziyanın söz sənəti və idrak vasitəsi kimi əsas atributlarını metafora müəyyən edir. Metafora eyni zamanda gerçəkliyin idrak vasitəsi kimi etnik dünyagörüşlərini, fundamental milli-mənəvi dəyərləri əks etdirir. Puankare sözün fikrə nə dərəcədə qənaət etmək imkanını belə izah edir: "İnanmaq çətinidir ki, bir yaxşı seçilmiş söz fikrə hədsiz böyük qənaəti həyata keçirə bilər. Çox hallarda yeni söz ixtira etmək bu sözün yaradıcıya çevrilməsinə kifayət edir"¹. Metafora approksimasiya metodudur, bir obyekt müəyyən mənada ona oxşar, ancaq daha sadə digər obyektə əvəz olunur, görünməyən, mücərrəd obyekt konkret, xassə və qanunauyğunluqları məlum olan başqa bir obyektə əvəz olunur. Metaforanın qnoseoloji funksiyası qiymətləndirmə, predikasiya, sistemyaradıcı, integrativ xassələrinə əsasən bir-birindən uzaq, müxtəlif təbiətli obyekt və proseslər arasında rabitə yaratmaqda ifadə olunur.

Balli yazırdı: "Biz abstrakt anlayışları hissi dünyanın predmetlərinə bənzədirik, çünki bu bizim üçün onları dərk etmək və başqalarını onlarla tanış etməyin yeganə üsuludur. Abstrakt anlayışı və konkret predmeti bir sözdə uyğunlaşdırır"².

Metaforada leksik vahidlər ixtisar edilir, yəni bir və ya daha çox xassə obyekt və ya hadisələrə şamil edildikdə ikincilər ancaq nəzərdə tutulur, "metafora - gizli müqayisədir. İki üzvə malik olan sadə müqayisədən fərqli olaraq..., metafora yalnız ikinciyyə malikdir"³. Metaforanın yaranmasında spontanlıq, birdən-birə baş vermə, anilik mövcuddur. İstedadlı şairlər şeirləri bədahətən deyir. Spontanlıq yeni assosiativ əlaqələrin, valentliklərin yaranmasıdır. Metafora parlaq, daha çox gözlənilməz, cəsarətli assosiasiyalara əsaslanan tutumlu obraz yaratmağa imkan verir:

*Heyran oldum qamətinə, boyuna,
Şükr ol Xudanın haqqı-sayına,
Qaşların bənzətdim bayram ayına,
Zikr oxuyub salavata düşmüşəm⁴.*

1 Пуанкаре, А. (1983). *О науке*. (с. 388-389). Москва: Наука.

2 Балли, Ш. (1961). *Французская стилистика*. (с.221). Москва: Изд-во ИЛ.

3 Абрамович, Г.Л. (1965). *Введение в литературоведение*. (с. 167), Москва: Просвещение.

4 Bozalqanlı aşıq Hüseyn. (2015). *Seçilmiş əsərləri*. (s.167). (I cild). Bakı: Vətən.

Bənddə gözəllik ilahiləşdirilir, gözəlin qəddi-qaməti sanki İlahi tərəfindən ölcülüb, biçilib. Camalına gəlincə, onun qaşları məhərrəmlik ayına bənzəyir, tərif etməyə söz kifayət etmir, bu qaşlara baxıb, camalın qarşısında ancaq zikir oxumaq və salavat çevirmək qalır.

Fikirlərin yığcam ifadəsi üçün aforizmlərdən istifadə edilir, “aforizm müəyyən bir müəllifin lakonik, incə və dəqiq ifadəliliyi, açıq gözlənilməzliyi ilə seçilən ümumiləşdirilmiş, bitkin və dərin fikirdir”¹. Aforizmlərdə bütün insan həyatı öz əksini tapır, xalq deyimlərində aforizmlər zaman çərçivəsinə sığışmayan sxemləri xatırladır, zaman keçdikcə aforizmlərin yeni mənalara üzə çıxır, bu baxımdan xalq deyimləri zamana görə dayanıqlı, sosial varlığın zamana görə obrazı kimi əhəmiyyət kəsb edir. Xalq aforizmləri kollektiv yaradıcılığın məhsuludur, xalqın dünyagörüşünü, dəyər yönümlərini, əhval –ruhiyyəsinə obrazlı şəkildə ifadə edir. Obyektiv reallıq haqqında fikirlərin lakonik və universal - metaforik ifadəsi, özündə fikrin dərin qatlarını daha çox gizlədir, yəni onun gizli mənalara açıq ifadə olunanlardan çoxdur. Aforizmlər üçün fikrin dərinlik və orijinallığı, fəlsəfi ümumiləşdirmə, son dərəcə yığcamlıq, bitginlik, bədilik və estetik gözəllik səciyyəvidir. Aforizmlərdə epitet, metafora, metonimiya, müqayisə, antiteza, ritorik sualdan geniş istifadə edilir. Məqalənin mövzusu ilə bağlı aforizmlərdə metaforanın rolu ön plana çəkilir:

*Əməl bir parçadır, mələklər dərzisi,
Dərk eylə vacibi, sünnəti, fərzisi².*

Birinci misra insan cəmiyyətinin tərbiyəsində əsas konsepsiya, əxlaq normalarının nəzəri əsası kimi ədalət prinsipinin lakonik, metaforik ifadəsidir. Ədalət prinsipinin aksioloji və praksioloji aspektlərinə yüzlərlə tədqiqat işləri həsr edilmişdir. İkinci misrada şəriətin normaları sıralanır. Vacib – icrası zəruri sayılan əməl (namaz, zəkat, həcc və s.), sünnə - mənəvi inkişaf yolu (Peyğəmbərimizin həyatı və kəlamları), fərz - yerinə yetiriləsi əməl və davranış normaları (fərz əl-ayn və fərz əl kifayə olmaqla iki qrupa ayrılır, hər birinin onlarla müddəaları mövcuddur). Milli məsələdə etnik mənsubiyyətlə dini mənsubiyyət qoşadır, ikinci misrada məsələnin məhz bu aspekti vurğulanır.

1 (1970). *Большая Советская Энциклопедия*. (с.434). (т. 2). Москва: Советская энциклопедия.

2 Bozalqanlı, H. (2015). *Seçilmiş əsərləri*. (s.12). (I cild). Bakı: Vətən.

Leksik məhdudiyətlər ilk növbədə təcnislə bağlıdır, təcnisin misra qafiyələri və rədifin cinas sistemindən ibarətdir. Cinas tələffüzdə bir-birinə yaxın, bəzən bir-birinin eyni, mənaca isə müxtəlif olan sözlərdir. Qafiyələrin seçimində leksikonun ancaq kiçik bir hissəsindən istifadə etmək olar. İkinci məhdudiyət dodaqdəyməzdir, söz seçimində o sait və samitlərdən istifadə edilməlidir ki, sözlərin tələffüzündə dodaqlar tərpənmir. Burada şərtlər daha da sərtləşdirilir, ancaq o sözlərdən istifadə etmək olar ki, tərkibində doqquz hərf - b, f, m, p, v, o, ö, u, ü olmasın, yəni əlifbanın ancaq 71,875%-dən istifadə edilir, 28,125%-nə qənaət edilir. Bu məhdudiyətlər şairdən böyük istedad tələb edir, dodaqdəyməz təcnis sənətkarlığı qiymətləndirmək üçün bir kriteri funksiyası daşıyır:

*Arzulasa göldə duran susanə,
Eylər nəzər haçan gölə, susanə,
Əgər aşiq yar dərdinnən susanə,
İstər ola cigər didar didara¹.*

Strukturba bağlı məhdudiyətlər elmi-nəzəri, metodoloji əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, şeir formalarının sintezi məzmun və forma arasındakı dialektikanı izləməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, forma və məzmun arasındakı münasibətlər türk xalq poeziyasında daim diqqət mərkəzində olmuşdur, artıq yüzdən yuxarı təcnis forması yaradılmışdır.

Şeir formalarının strukturu baxımından qənaətin mənbələri müxtəlifdir:

- a) həcmcə daha kiçik şeir formalarından istifadə etmək;
- b) mövcud şeir formalarının sintezi ilə yeni şeir formaları yaratmaq - cığalı təcnis, üçbaşlı təcnis, qoşma və bayatı bəndlərindən formalaşan şeir növü və s. Yeni şeir forması istifadə olunan şeir formalarının üstünlüklərini özündə birləşdirir.

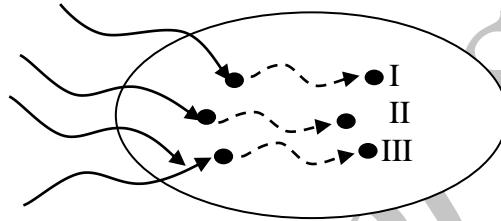
Ən çox yayılmış şeir forması bayatıdır, bayatı xalqın dünyagörüşünü ifadə edən əsas şeir formasıdır. Bayatı təcnis, dodaqdəyməz bayatı təcnis daha böyük imkanlara malikdir.

*Sən yaxşı, mən də yaxşı,
Su gəlir bəndə yaxşı,
İmran dilli Aşiqi,
Salubdur bəndə Yaxşı².*

¹ Molla Cuma. (1995). *Əsərləri*. (s. 178). Bakı: Maarif.

² (1977). *Bayatılar*. (s. 93). Bakı: Elm.

Bu bayatıda “yaxşı” cinas sistemidir, birinci misrada sifət, ikinci misrada zərf, dördüncü misrada gözəlin adıdır. Cinasdan əvvəl gələn mən də, bəndə qafiyə kimi götürülə bilər. Ancaq ikinci və dördüncü misralardakı “bəndə” sözü cinasdır, “bəndə yaxşı”, “bəndə Yaxşı” tərkibli, ikiqat cinasdır, “mən də yaxşı” isə qafiyə və cinasdan ibarətdir. Beləliklə, bayatı təcnisdə qoşma və təcnisin xassələrini özündə birləşdirən mürəkkəb tərkibli mükəmməl monolit bir sistem formalaşmışdır (bayatı sözünün təkrarlanmaması naminə qoşma sözünü işlədirik).

Şəkil 1. Bayatı-təcnis-qoşma sintezinin topoloji strukturu

Bayatının leytmotivi nikbin notlar üzərində qurulmuşdur.

Bəndə yaxşı, bəndə Yaxşı ikiqat cinasları tamamilə yeni bir semantik areal yaradır, xüsusi estetik zövq verir.

I sistem - cinas və qafiyədən (paradiqmatik və sintaqmatik münasibətlər) ibarət attraktor sistemidir.

II, III sistemlər – tərkibli cinasdan (yalnız paradiqmatik münasibətlər) ibarət attraktor sistemidir (Şəkil 1.).

Nəticədə iki müxtəlif tərkibli mürəkkəb attraktor sistemi yaranır. Topoloji struktur sxemində attraktorların hər biri daxili rəbitəli qoşa mərkəzdən (şəkildə punktirlə göstərilmişdir) ibarətdir. Söz sənətinin sonu görünməyən imkanları hər cür yeniliklər yaratmağa qadirdir. Riyaziyyatda analogi attraktor strukturu bizə məlum deyil.

Bu bayatı-qoşma-təcnis sintezi struktur və funksional nöqtəyi-nəzərdən informasiyanın maksimum sıxılması və sözə qənaət məsələsinin müvəffəqiyyətlə həlli nümunəsidir.

Cığalı təcnis:

*Səndən ayrı haçan geysəm al, inci,
Geyinibsən, yar, qəddinə al, inci.
Mən aşığam al inci,
Gey qədinə al, inci.
Dosta xəyanət olmaz,
Qurma mana al, İnci!
Bir canım var, alacaqsan al, İnci.
Bir busə ver, sövdə vuraq başa-baş¹.*

Cığalı təcnis təcnişlə bayatı təcnişin sintezidir, simmetrik heterogen struktura malikdir. Cığalı təcnişdə istər bayatı təcnişlər, istərsə də təcnişin bəndləri müstəqildir, ayrılıqda bitkindir. On bir hecalı təcniş yeddi hecalı bayatı təcnişlə cinas sistemi vasitəsi ilə üzvi vəhdət yaradır. Baxdığımız təcnişdə heterogen simmetrik formadan istifadə edərək poetik fikir informasiya sıxlığını tənzişləməklə şərh edilmişdir: təcniş → bayatı təcniş → təcniş.

Qoşma və bayatı:

*Qan ağlayır, daha yazmır xamələr,
Qaraya dönübdü sürxi camələr.
Göz yaşımıla göndərdiyim namələr,
Yarəb, dosta çatır, yoxsa yaramı?

Qarşıda əl uzalı,
Ağ üzdən tel uzalı.
Sinəmdə dağlar qaldı,
Mən getdim, əl uzalı².*

Bir bənd qoşmada ifadə edilən fikir bayatıda qısa və təsirli şəkildə yekunlaşdırılır.

Bu şeir formasını misralardakı hecaların sayını azaltmaqla, yəni qoşmanı yeddilik, bayatını dördlüklə əvəz etməklə təkrarlamaq olar:

*Əbrişim hörmüyorlar,
Sevmişəm vermiyorlar.
Tanrının zalımları,
Münasib görmüyorlar.
Qızıl üzük,
Qol bilərzik.
Əllər nazik, oy, oy...³*

¹ Aşiq Ələsgər. (1999). *Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr*. (s.119). Bakı:Şərq-Qərb.

² Bozalqanlı, H. (2015). *Seçilmiş əsərləri*. (s.119). (I cild). Bakı:Vətən.

³ (1992). *Xalq türküləri, şeirlər*. (s.152). Bakı:İşiq.

Ritorik sual mözvu haqqında təəssüratı gücləndirir, şeirdə qoyulan konseptual məsələnin mahiyyətinə diqqəti cəlb edir, problemin dərk edilməsinə maraq oyadır, oxucunu dialoqa dəvət edir, ona emosional-psixoloji, oyadıcı təsir göstərir.

*De, necə şad olum bu aləmdə mən,
Dünya fani, insan mehman deyilmi?¹*

Bu misralarda insan həyatının mənası, insanın gerçəkliyə münasibəti ilə bağlı məsələ qoyulur. “Dünya fanidir” metaforik ifadəsi pessimist hisslər yaratmaq üçün deyil, insan bu dünyada yalnız özü üçün yaşamır, yaşadığı dövrdə cəmiyyətdə baş verən hadisələrə bu və ya digər dərəcədə məsuliyyət daşıyır, o, insan cəmiyyətinin xoşbəxt gələcəyi haqqında düşünməli, bütün şüurlu həyatını bu məqsədə həsr etməlidir. Ritorik suallarda adi, gündəlik məsələlərdən başlayaraq konseptual əhəmiyyət kəsb edən problemlər qoyula bilər. Aforizm və metaforadan istifadə edilmiş dodaqdəyməz cığalı təcnişi nəzərdən keçirək.

*Qardaş, dediklərin yerinə gəlir,
Seçərlər insanı atalar necə.
Aşıq deyər atalar,
Yaltaqları atalar.
Xain çıxan xəstəni,
Deşdirələr, atalar.
Arsız nəsil ellərini a, talar,
Tənəni əyriyə at, alar, necə?²*

Təcnisdə istifadə edilən beş məhdudiyətdən ibarət sistem leksik, struktur və idrak istiqamətlərini tam əhatə edir, yəni xalq poeziyasının optimallıq prinsipi poetik dilin bütün sahələrinə yaradıcı yanaşmaq məsələsini qarşıya qoyur.

Xalq poeziyasında optimallıq prinsipi çoxsaylı məhdudiyətləri nəzərə alır. Bu məsələ çoxkriteriyalı optimallaşdırma məsələsinə uyğundur. Çoxkriteriyalı optimallaşdırmanın strategiyası məsələnin adekvat qoyuluşu, həllin mövcudluğunun təmin olunmasından ibarətdir³. Çoxkriteriyalı məsələlərin prinsiplial çətinliyi onun yeganə həllinin mövcud olmamasındadır, ancaq kompromis həll axtarılır, belə ki, krite-

¹ (1983). *Azərbaycan aşıqları və el şairləri*. (s.130). (I cild). Bakı:Elm.

² Bozalqanlı Xalıqverdi. (1997). *Cinaslı duyumlar*. (s.33). Bakı:Ozan.

³ Кини, Р.Л. & Райфа, Х. (1981). *Принятие решений при многих критериях: предпочтения и замещения*. (с. 406-412). Москва: Радио и связь.

riyalar arasındakı ziddiyyətlər nəticəsində bir kriteriya üzrə həllin yaxşılaşması digər kriteriya üzrə həllin pisləşməsinə gətirib çıxarır. Bundan başqa seçim şəraitinin kiçik dəyişikliyi optimal həllin mənasını dəyişdirir. Ona görə pisləşməyə gətirməyən həlli tapmağa çalışırlar.

Analoji problem poeziyada da mövcuddur, belə ki, poetik düşüncə konstruktiv düşüncədir, həmişə çoxvariantlıdır. Ancaq riyaziyyatdan fərqli olaraq söz sənətinin imkanları daha böyükdür, çünki verbal ifadə isbat tələb etmir, məntiqə əsaslanır, ümumi halda optimal varianta yaxınlaşma prosesi gedir. Poetik düşüncə daim optimal variantın axtarışında olur. Bu isə poeziyanın inkişafı üçün çox əhəmiyyətli stimuldur.

Nəticə

Türk xalq şeirinin genezisi sadədən mürəkkəbə prinsipinə əsaslanır: ən çox yayılmış şeir forması bayatı yeddi hecalı dörd misradan ibarətdir və türk xalq poeziyasının nüvəsini təşkil edir. Bütün qalan formalar misra və misralardakı hecaların sayını ardıcıl olaraq artırmaq ilə yaranır. Bəndlər əhatə metodu ilə tərtib olunur, rədif –(nüvə, attraktor, semantik mərkəz) və rədifin mənasının poetik şərhini. Tanınmış bir ustadın rədifinə yazılmış nəzirələr rədifin polisemantikasının, müxtəlif motivlərin açılışına xidmət edir, bununla da rədif nəsilər arasında varisliyi və poeziyanın prosesuallığını təmin edir. Bunun nəticəsində türk xalq poeziyası tədricən öz optimal formasına yaxınlaşmaqla Kolmoqorovun qnoseoloji prinsipinə cavab verir.

Qənaət prinsipi və onun translyasiyasının ümumi sxemi uyğunluq və varislik prinsiplərinə əsaslanır: təbiət qanunlarında → təbiət qanunlarının tədqiqinə yönəlmis təfəkkür proseslərində (minimal düşüncə) → verbal ifadə formalarında.

Türk xalq poeziyasında optimallıq prinsipləri çoxkriteriyalı optimallaşdırmanın verbal formasıdır, bu sinfə daxil olan məsələlərin birqiyətli həlli mövcud deyil, ancaq kompromis həlli almaq mümkündür. Kompromis həllin üstünlüyü ondadır ki, yaradıcılıq üçün geniş meydan açır. Şeir məzmun və formasına uyğun olaraq hər dəfə konkret məhdudiyətlər sistemi tərtib olunur, məhdudiyətləri nəzərə almaq şərti ilə mövzunun maksimum yığcam, eyni zamanda əhatəli poetik şərhini vermək məsələsi qarşıya qoyulur. Bu isə məsələyə yaradıcı münasibət tələb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Elesger, A. (1999). *Eserleri, dastan-revayətlər, xatirələr*, Bakı, Azərbaycan: Şerq-Qərb.
2. (1983). *Azərbaycan əshiqləri və el şairləri*. (I cild). Bakı, Azərbaycan: Elm.
3. (1977). *Bayatılar*. Bakı, Azərbaycan: Elm.
4. Bozalqanlı, əshiq H. (2015). *Sechilmish eserleri*, (I cild), Bakı, Azərbaycan: Veten.
5. Bozalqanlı, X. (1997). *Cinaslı duyumlar*, Bakı, Azərbaycan: Ozan.
6. Gencevi, N. (1962). *Xosrov və Shirin*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı: Yazıçı.
7. (1992). *Xalq türküləri, şeirlər*, Bakı, Azərbaycan: İshiq. Molla Cuma, (1995). *Eserleri*, Bakı, Azərbaycan: Maarif.
8. Abramovich, Q.L. (1965). *Vvedenie v literaturovedenie*, Moskva: Prosvesheniye.
9. (1936). *Antichnie teorii yazika I stilya*, Leningrad: Nauka.
10. Balli, Sh. (1961). *Frantsuzskaya stilistika*. Moskva: Izd-vo IL.
11. Bouden de Kurtene, I. A. (1963). *Izbrannie trudi po obshemu yazikoznaniyu*. Moskva: Izd-vo AN SSSR.
12. *Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya*. (1970). (t. 2.). Moskva: Sovetskaya ensiklopediya.
13. Broyl Lui de. (1962). *Po tropam nauki*. Moskva: Izd-vo Inostranniy Literaturi.
14. Viqner, E. (1965). *Sobitiya, zakoni prirodi i prinsipi invariantnosti*. Uspexi fizicheskix nauk. (Tom 85, vip. 4). Moskva: Nauka.
15. Gadamer, G.G. (1991). *Aktualnost prekrasnoqo*. Moskva: Iskusstvo.
16. Qeql. (1958). *Sochineniya*, (XIV). Moskva: Izd-vo Sots.- ekon. lit.
17. Qeql. (1990). *Filosofiya prava*. Moskva: Misli.
18. İmyanıtov, N. (2009). *Povtoreniya pri evolyusiyax, Filosofiya i obshestvo*, (t. №3).
19. Kını, R.L. & Rayfa, X. (1981). *Prinyatie resheniy pri mnoqix kriteriyax: predpochteniya I zamesheniya*, Moskva: Radio I svyaz.
20. Livshits, V. M. (1965). *K voprosu ob optimalnosti form mishleniya, Uchenie zapiski Tartuskoqo Qosudarstvennoqo Universiteta, Trudi po filosofii*, (VIII), Tartu.
21. Losev, F. (1975). *Istoriya antichnoy estetiki, Aristotel i pozdnyaya klassika*, Moskva: Iskusstvo.
22. Martine, A. (1963). *Osnovi obshey lingvistiki// Novoe v lingvistike*. (vip.3). Moskva: Proqress.
23. *Noviy ensiklopedicheskiy slovar*. (2014). Moskva: RIPOL Klassik.
24. Paul, Q. (1960). *Printsipi istorii yazika*, Moskva: Inyazizdat.

25. *Pismo akademika Kolmogorova* (A.N. Kolmogorov. 27 august 1963 q.) (<http://www.psychology-online.net/articles/doc-142.html>)
26. Plank, M. (1966). *Edinstvo fizicheskoy kartini mira*, Moskva: Nauka.
27. Puankare, A. (1983). *O nauke*, Moskva: Nauka.
28. Spenser Q. (1986). *Osnovnie nachala*, Kiev: Visha shkola..
29. *Письмо академика Колмогорова* (А.Н. Колмогоров. 27 августа 1963 г.) (<http://www.psychology-online.net/articles/doc-142.html>)
30. Планк, М. (1966). *Единство физической картины мира*, Москва: Наука.
31. Пуанкаре, А. (1983). *О науке*, Москва: Наука.
32. Спенсер Г. (1986). *Основные начала*, Киев: Вища школа.

Dr.Fakhraddin Guliyev

About the Principles of Optimality in Turkic Folk Poetry

(abstract)

The Turkic folk poetry is a self-developing non-linear system, which dictates through its self-sufficiency the corresponding lexical, structural and functional means for its development. The resulting poetic forms and lexical means provide the sufficient grounds for the problem of optimality and its system of restrictions to be correctly formulated in folk poetry.

The article uses the principle of least action as an optimality criterion. The principle of the minimal action along with optimality confirms the adequacy of reflection in the folk poetry of the processes occurring in the material and spiritual world as a secondary modeling system. In this regard, the system of restrictions as an objective necessity expresses the essence of optimality and clarifies its scope of definition and practical application.

From gnoseological point of view, the system of restrictions describes, on the one hand, the real sources of economy in folk poetry, and on the other hand, the hierarchical levels of requirements for poetic creativity. The genesis of the Turkic folk poetry is based on the principle of development from simple forms to the complex ones, the succession and procedure of which gradually brings it closer to its optimal form, thereby complying with the gnoseological principle of Kholmogoroff.

The principles of optimality in Turkic folk poetry are a verbal form of multi-criteria optimization, the solution of which is a compromise nature. The absence of simple solution stimulates the search for the best solution, which becomes an objective source of its development.

Keywords: *optimality principle, system of restrictions, adequacy, invariance, quantifier.*

Др. Фахраддин Гулиев

О принципах оптимальности в тюркской народной поэзии
(резюме)

Тюркская народная поэзия саморазвивающаяся нелинейная система, в силу своей самодостаточности диктует соответствующие лексические, структурные и функциональные средства для своего развития. Созданные в результате этого стихотворные формы и лексические средства являются достаточным основанием для корректной формулировки задачи оптимальности и ее системы ограничений в народной поэзии.

В качестве критерия оптимальности в статье использован принцип наименьшего действия. Принцип наименьшего действия вместе с оптимальностью подтверждает и адекватность отражения народной поэзии процессов, происходящих в материальном и духовном мире как вторичная моделирующая система. В этой связи система ограничений как объективная необходимость выражает сущность оптимальности и уточняют ее область определения и практического применения.

В гносеологическом плане система ограничений описывает с одной стороны реальные истоки экономики в народной поэзии, с другой стороны иерархические уровни требований, предъявляемые к поэтическому творчеству. Генезис тюркской народной поэзии основан на принципе от простого к сложному, преемственность и процессуальность которой постепенно приближает ее к своей оптимальной форме, тем самым соответствует гносеологическому принципу Колмогорова. Принципы оптимальности в тюркской народной поэзии являются вербальной формой многокритериальной оптимизации, решение которой носит компромиссный характер. Отсутствие однозначного решения стимулирует продолжительный поиск наилучшего решения, что становится объективным источником ее развития.

Ключевые слова: *принцип оптимальности, система ограничений, адекватность, инвариантность, квантор.*

Məqalə redaksiya daxil olmuşdur: 26.05.2019
Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 01.06.2019
Çapa qəbul edilmişdir: 10. 06. 2019